خراسان بزرگ:سال دوم،شماره(۳)، تابستان ۱۳۹۰
Quarterly bulletin of Greater Khorasan:Vol.2, No. 3, Summer 2010

نقش گـردشگری مذهبـی
در تـحول اقتصادی شهر مشهد مقدس

محمد حسن نامی[1]

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۲/۱۲
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۴/۱۴

چکیـــده

صنعت گردشگری امروزه یکی از اقتصادی‌ترین فعالیت‌ها در چرخه‌ی ملی کشورها، به‌خصوص از جهت اشتغال و ارزآوری و رونق مناطق مختلف تلقی مـی‌شـود کـه عـلاوه بـر آن، دارای مزایـای ارتباطی، سیاسی، فرهنگی و تأثیرات بین‌المللی خاص خود نیز است. به همین دلیل، اغلب کشورهای جهان از این فعالیت به منزله‌ی ابزاری راهبردی در توسعه اقتصادی استفاده می‌کنند. در گردشـگری مذهبی (به عنوان یکی از اشکال مختلف گردشگری)، گردشگران از اماکن قدس مانند زیارتگـاه‌هـا، مقابر و امامزاده‌ها بازدید می‌کنند. شهر مشهد تنها کـلان‌شـهر شـرق کشـور و دومـین کـلان‌شـهر مذهبی جهان پس از شهر مکه محسوب می‌شود. گردشگری مذهبی، به ویـژه در سـه دهـه‌ی اخیـر گسترش قابل‌توجهی در مشهد داشته است. ورود میلیونی زائران و مسـافران بـه مشـهد، آثـار بسـیار شگرفی در شکوفایی و رونق اقتصاد این شهر، ایجاد فرصت‌های شغلی، ایجاد منابع درآمـدی، تبـادل فرهنگی اجتماعی و... داشته است. تعداد زائران و گردشگران واردشده متغیر و بین ۱۵ تـا ۲۰ میلیـون نفر و حتی تا ۳۰ میلیون نفر نیز ذکر شده است. این حجم از گردشگر بر بخش خدمات به‌شدت تـأثیر گذاشته و بیشترین درصد شاغلان را به خود اختصاص داده است. بر این اساس، گردشـگری مـذهبی توانسته است به عنوان مهم‌ترین عامل در تحول ساختار اقتصادی شهر مقدس مشـهد ایفـای نقـش نماید.

کلیـــدواژه‌ها:

صنعت گردشگری، گردشگری مذهبی، شهر مشهد، تحول اقتصادی.

[1] استادیارجغرافیایی سیاسی دانشگاه امام علی(ع) و رئیس سازمان جغرافیایی.

مقدمـــه

قرن بیست و یکم، سده‌ی بهره‌گیری از فرصت‌های تجاری ارزشمند در بخش‌های خدماتی، به‌ویژه گردشگری است. گفته می‌شود گردش مالی صنعت گردشگری جهان در این سده، از گردش مالی بخش صنعت فراتر خواهد رفت و در چند سال آینده دست‌کم به ۲ تریلیون دلار خواهد رسید. در این فرآیند، دستیابی کشورهایی که از جاذبه‌های وسیع گردشگری برخوردارند، به یک درصد ارزش گردش مالی این صنعت، سالانه درآمدی حدود ۲۰ میلیارد دلار ایجاد خواهد کرد که برای اقتصادهایی مانند اقتصاد ایران، این رقم قابل‌توجه است و می‌تواند تمامی فعالیت-های اقتصادی را تحت تأثیر قرار دهد. با این وجود، برای دستیابی به چنین درآمدی می‌بایست برنامه‌ریزی جامعی صورت گیرد و سرمایه‌گذاری‌های مناسبی در زمینه‌های سخت‌افزاری و نرم-افزاری این صنعت صورت پذیرد.

بررسی مقایسه‌ای گردشگران داخلی و خارجی در این صنعت نیز بیانگر اهمیت این صنعت در توسعه و تحول اقتصاد داخلی کشورها است، به گونه‌ای که بر اساس آمار منتشر شده از سوی سازمان گردشگری جهانی، نسبت گردشگران داخلی به خارجی، نسبت۱۰ به یک را نشان می-دهد. در همین راستا، آثار مستقیم حاصل از صنعت گردشگری، با احتساب حدود۶ درصد از *GDP* جهانی در این صنعت، حاکی از تخصیص یک شغل از هر ۱۵ شغل به این صنعت در آینده‌ای نزدیک است. در صورتی که آثار و منافع غیرمستقیم نیز مد نظر قرار گیرد، حدود ۱۰ درصد از *GDP* جهان و ۱ شغل از هر ۹ شغل در این صنعت ایجاد خواهد شد.

گردشگری و پیامدهای آن حاکی از جمله پدیده‌های نوین قرن بیستم است که طبق برآورد کارشناسان این صنعت، در آینده از جایگاه والایی در معادلات اقتصادی برخوردار خواهد شد. توجه به صنعت گردشگری از یک سو، به علت ارزش‌های اقتصادی و از سوی دیگر به دلیل اثرات فرهنگی و اجتماعی آن است.

براساس آمارهای موجود، صنعت گردشگری امروزه به عنوان دومین منبع درآمد بیش از۴۹ کشور جهان و به عنوان سومین صنعت بعد از اتومبیل‌سازی و صنایع غذایی در کشور آمریکا به حساب می‌آید. این صنعت یکی از بخش‌های مهم در اقتصاد جهانی است. با توجه به برآوردهای سازمان جهانی جهانگردی، در سال۲۰۱۰م بیش از ۴۳ درصد اشتغال جهان مربوط به بخش گردشگری بوده است.

با توجه به افزایش گردشگران داخلی و به ویژه افزایش گردشگران خارجی سال‌هـای اخیـر در شهر مشهد، سؤال اصلی این است که این صنعت چه تحولات اقتصادی را در این شهر به دنبـال داشته است؟

۱- گردشگری در ایـران و لزوم تـوجه به آن

توسعه‌ی صنعت گردشـگری بـرای کشـورهای درحـال توسـعه کـه بـا معضـلاتی از جملـه بیکـاری بـالا، محـدودیت منـابع ارزی و اقتصـاد تـک محصـولی روبـه‌رویند، از اهمیـت فراوانی برخوردار است. کشـور ایـران و بـه دنبـال آن اسـتان‌هـای کشـور کـه دارای ظرفیـت-های فراوانی از نظر جاذبه‌هـای تـاریخی و طبیعـی انـد، مـی‌تواننـد بـا تـأمین وتوزیـع مناسـب امکانات و زیرساخت‌هـا، بـه ایجـاد اشـتغال و افـزایش درآمـد از طریـق ایـن صـنعت امیـدوار باشند. ایران مهـد یکـی از کهـن‌تـرین تمـدن‌هـا در جهـان و دارای منـابع فرهنگـی و طبیعـی متنوعی است.کشور ما مـی‌توانـد در منطقـه و جهـان بـه واسـطه ظرفیـت هـای فراوانـی کـه دارد، از پیشروان صـنعت گردشـگری باشـد. ولـی وجـود ظرفیـت‌هـا بـه تنهـایی کـافی نیسـت بلکـه ایجـاد امکانـات زیرسـاختی مناسـب بـه همـراه توزیـع مناسـب خـدمات مـورد نیـاز گردشگران در جذب آن‌ها به کشور بسیار تعیین‌کننده است.

اقتصاد ایران اتکای شدیدی به درآمدهای نفتی دارد و متغیرهای کلان اقتصادی با دنباله‌روی از قیمت جهانی نفت در طول زمان دچار نوسان‌های شدیدی می‌شوند. از سوی دیگر، ایران یکی از متمدن‌ترین کشورهای دنیاست و بناهای تاریخی و جاذبه‌های گردشگری آن در همه‌ی کشورهای دنیا از شهرت بسیار بالایی برخوردار است و بسیاری از گردشگران جهانی را برای مسافرت به آن ترغیب و تشویق می‌کند.

ایران طبق اعلام سازمان یونسکو، جزو ۱۰ کشور برگزیده‌ی جهان از نظر دارایی‌های تاریخی و میراث فرهنگی است. کشور ما از نظر استعدادهای خدادادی طبیعی و تنوع اقلیمی نیز جزو سه کشور نخست جهان به شمار می‌رود . مساحت ایران برابر با مجموع مساحت چند کشور اروپایی است، اما از نظر درآمد گردشگری حتی جزو ۱۰۰ کشور اول جهان هم نیست. صنعت گردشگری بر پیشرفت دانش، فرهنگ و اقتصاد تاثیر مستقیم دارد و به عنوان مؤثرترین عامل در ایجاد تفاهم میان ملت‌ها، در استوار ساختن صلح جهانی نقش اساسی ایفا می‌کند.

با وجود داشتن ۱۲نوع از۱۷ نوع اقلیم و آب و هوای جهـان و تعـداد۱۱هـزار اثـر ثبـت‌شـده تاریخی در فهرست میراث فرهنگی، باید گفت که در حال حاضر از این صنعت در راستای توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی کشور به نحو خوبی استفاده نشده اسـت. در ایـن میـان، یکـی از مهم‌ترین عوامل جذب گردشگر به سوی مکان‌هایی که دارای قابلیت جـذب گردشـگر هسـتند، وجود امکانات مناسب و زیرساخت‌هاست. ایران به لحاظ سهم بخش گردشگری از تولید ناخالص داخلی، در میان ۱۷۴ کشور جهان رتبه‌ی ۸۶ و در میان کشورهای حاشیه‌ی خلیج‌فارس جایگـاه سوم را پس از بحرین و قطر دارد. در زمینه‌ی سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری، کشـور مـا در میان ۱۷۴ کشور جهان رتبه‌ی ۱۷۲ و در میان کشورهای خاورمیانه در رتبه‌ی آخـر قـرار گرفتـه است.

مطابق سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، کشور می‌بایست درهمه‌ی زمینه‌های اقتصـادی، اجتمـاعی و فرهنگی در سطح منطقه رتبه‌ی اول را کسب کند که رسیدن به این امر مسـتلزم دسـتیابی بـه۲ درصد کل گردشگری جهان است. قابلیت‌های عمده‌ی صنعت گردشگری مانند گسـترش انـواع خدمات، ایجاد فرصت‌های شغلی، توسعه زیرساخت‌ها که درنهایت توسعه انسـانی را بـه همـراه می‌آورد، از عمده دلایلی است که در راستای آن می‌بایست به آن اهتمام ویژه‌ای داشت.

۲- گـردشگری و انـواع آن

بر اساس تعریف سازمان جهانی گردشگری، گردشگر به همه‌یافرادی گفته می شود که به مکان-هایی خارج از محیط عادی خود به منطور گذران اوقات فراغت، انجام کار و سایر هدف‌ها بـرای مدت کمتر از یک سال می‌روند. گردشگری که صنعت قرن ۲۱ است، واجد ویژگی‌هـای‌خاصـی-است‌که‌آن‌رااز‌فعالیت‌های‌اقتصادی‌متمایز می‌سازد. آثار اقتصادی گردشگری چندگانه و مهم‌تـرین اثرش توسعه‌ی این صنعت ایجاد اشتغال و درآمد است. گردشگری را می‌توان بـه انـواع مختلـف زیر تقسیم کرد:

اکـوتوریـسم:

گردشگری طرفداران محیطزیست که کمترین تأثیر منفی را بـر محـیطزیسـت دارنـد، ماننـد تورهای صحراگردی در کنیا.

گردشگـری فرهنـگی:

که به آن گردشگری شهری نیزگفته می‌شود و که در آن، گردشگران از شهرهای تـاریخی یـا دارای جاذبه دیدن می‌کنند مثل شهرهای پراگ، پاریس و رم.

گردشگــری میــراث فرهنگی:

گردشگران از مکان‌های تاریخی و یا صنعتی قدیمی بازدید می‌کنند.

گردشگــری درمــانی (گردشگـری سلامت)**:**

معمولا به منظور گریز از شهرها و عوامل پرسر و صدا صـورت مـی‌گیـرد. هـدف از ایـن نـوع گردشگری معمولا رفتن به مکان‌هایی است که فرد بتواند از خدمات پزشکی و درمانی آن محـل استفاده نماید؛ مثل چشمه‌های آب گرم.

گردشگری فرهنــگی و آمــوزشی:

این بخش از گردشگری بیشتر به جاذبه‌های فرهنگی توجه دارد و در کشورهای توسعه یافته، شامل دیدار از موزه‌های هنری، نمایشنامه‌ها، کنسرت‌های موسیقی و ... می‌شود؛ مثـل بازدیـد از موزه‌ی لوور پاریس. اما در کشورهای درحال توسعه، این مکان‌ها به صورت محل هـای مـذهبی، هنرهای دستی یا دیگر فعالیت‌های فرهنگی درمی‌آید. درضمن تمامی سفرها بـه‌نـوعی‌آموزشـی-هستند؛زیرا در گردش‌های فرهنگی، درمانی، بازرگانی و...، افراد در زمینه‌های متفـاوت، اطلاعـات جدیدی را به دست می‌آورند.

گردشگری اجتمــاعی:

شاخه‌ای از گردشگری فرهنگی است که در آن گردشـگران بـه منظـور آشـنایی بـا فرهنـگ، ارتباطات، نحوه زندگی و پوشش و... دیگر مردمان جهان، از کشورهای متفاوت بازدید می کنند.

گردشگری ورزشــی:

بخشی از گردشگری است که امروزه توجه زیادی به آن می‌شود و بـه علـت درآمـدزایی بـالا، رقابت شدیدی را بین کشورها ایجاد می‌کند؛ مثل تلاش برای میزبانی بازی‌های المپیک.

گردشگری بــازرگانی و تجــاری:

در این‌جا، مسافران در همایش‌ها، کنفـرانس‌هـا، برنامـه‌هـای آموزشـی و کارهـای تخصصـی مشارکت می‌کنند. این سفرها معمولا در مراکز اقتصادی انجام می‌شود.

گردشگری مذهبــی و زیــارتی:

که در ادامه به‌صورت مفصل‌تری به آن پرداخته خواهد شد.

۳- گردشگری مذهبـی

جهانگردی مذهبی عبارت‌است از بازدید گردشگران (با تعریف ویـژه ازجهـانگردی) از امـاکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، مقابر امـامزاده‌هـا و نظـایر آن‌هـا. در ایـن‌جـا، بـا دو دسـته مختلـف از جهانگردان روبه‌رو می‌شویم؛ دسته ی اول کسانی‌اند که از اماکن مقدسه در دین خود بازدید می-کنند و گروه دوم کسانی هستند که ازمکان‌های مقدسه سایر ادیان دیدن می‌کنند. برای مثـال، افراد زیادی وجود دارند که مسیحی نیستند. ولی از کلیساهای نقاط مختلف بازدید می‌کنند و یـا مسیحیانی که به دیدن معابد بودایی‌ها و یا سایر ادیان می‌روند.

درعین‌حال مسلمانانی که به زیارت مکان‌های مقدسه خود مانند حج و یا سایر اماکن متبرکـه می‌روند، در دسته‌ی دوم جای می‌گیرند. در هر حال، بسته به نوع هدفی که افراد دارند، ممکـن است یکی از انواع جهانگردی مذهبی را انتخاب کننـد. شـاید تفـاوت ایـن دو دسـته در میـزان استقبالی باشد که جهانگردان از این سفرها می‌نمایند، چرا کـه برخـی سـفرها از لحـاظ اجـرای فرامین مربوط به آن دین یا مذهب حالت اجباری و یا تأکیدی به خود می گیرند، پس به ناچـار همه افراد مؤمن به آن دین یا مذهب مجبور به اجرای آن سفر، دست کم برای یک‌بار می‌گردند؛ دقیقاً مانند آن‌چه در دین اسلام مبنی بر زیارت مسلمانان واجب اسـت. درنهایـت، بـا توجـه بـه مقاصد افراد، اشکال مختلفی از جهانگردی مذهبی شکل می‌گیرد. در کشور ما نیز بـا توجـه بـه حضور ادیان مختلف توحیدی و با توجه به وجود پیروان و معتقدان زیاد آن‌هـا، انـواع مختلفـی از گردشگری مذهبی می‌تواند ایجاد گردد.

بدین لحاظ، مسلمانان با اکثریت قابل توجه در ایران، سـالیانه بـه سـفرهای متعـدد مـذهبی خارجی مثل سفر حج در عربستان، عتبات عالیـات در عـراق و امـاکن مقدسـه کشـور سـوریه و همین‌طورسفرهای مذهبی داخلی نظیر مشهد، قم، ری، شیراز و نظایر آن‌هـا مـی‌رونـد و اثـرات مختلفی از نظر جهانگردی بر در این مناطق می‌گذارند. بر همین مبنا، فرقه‌هـای مختلـف دیـن مسیحیت با شعب مختلف آن با توجه به مراسمی نظیر شب کریسمس، عید پاک و غیره فرصت مناسبی برای اجرای سفرهای مذهبی از این دست ایجاد می‌کنند.

در ایران نیز برخی از کلیساهای قدیمی و باستانی مانند قره کلیسا در آذربایجـان غربـی و یـا کلیسای وانک در اصفهان می‌توانند در جذب و جلب گردشگر، به‌ویژه مسیحیان و ارامنـه نقـش

مهمی ایفا نمایند. در مجموع همه این ظرفیت‌های بالقوه لزوم ایجاد برنامه‌ریزی دقیق و مهم‌تر از همه اجرای بلافصل این برنامه ها را می‌طلبد.

کشوری که حضور ادیان مختلف توحیدی در آن به خوبی نمـودار اسـت و یـا دسـت‌کـم در خصوص مسائل مذهبی تأکیدهای بسیار زیادی وجـود دارد، مـی‌توانـد قابلیـت‌هـای مختلـف و متنوعی را در خود محفوظ دارد و با یک راهبرد بلندمدت و جامع استعدادهای پیدا و پنهان خـود را شکوفا سازد. نظیر این نوع جهانگردی مذهبی در ایتالیا به عنوان مهد کلیساهای بزرگ و مقر رهبر کاتولیک‌های جهان به خوبی مشاهده می‌شود. مراسم آمرزش (تجمـع سـالانه مسـیحیان مختلف دنیا برای دیدار پاپ) به نحوی که در واتیکان اجرا می‌شود و یا آن‌چه کـه هـر سـال در هند در وارناسی و یا در مکه معظم اتفـاق مـی‌افتـد را مـی‌تـوانیم انـواع مختلفـی از ایـن نـوع جهانگردی محسوب به شمار آوریم.

گردشگری مذهبی به‌عنوان یکی از شاخه‌های صنعت گردشگری از جمله بخش‌های پردرآمـد این صنعت است؛ به‌گونه‌ای که بسیاری ازکشورها برای توسـعه ایـن‌شـاخه ازصـنعت گردشـگری تلاش می کنند. لبنان پس از موفقیت در گردشـگری زیبـایی، بـه توسـعه‌ی گردشـگری مـذهبی می‌اندیشد. با داشتن منطقه‌ای به‌نام بشوات، مقامات صنعت گردشگری لبنان را به فکر توسـعه‌ی گردشگری مذهبی انداخته است. بیماران بسیاری به امید شفا گرفتن از قدیسـی بـه نـام «بـانوی بشوات» راهی این شهر می‌شوند. به همین دلیل این شهر در حال تبدیل شـدن بـه یـک مقصـد گردشگری مذهبی است.

در ایران، از دیرباز علاقه خاصی به خاندان اهل بیت (علیه السلام) وجود داشته است. بـدین لحاظ اماکن متبرکه متعددی در گوشه وکنار این مرز و بوم وجود دارد که به نحوی قابلیت ایجـاد مراکز و قطب‌های گردشگری مذهبی را به‌وجود آورده است. توجه مسئولان هم از بعـد مسـائل جهانگردی و هم به لحاظ تاکید بر مفاهیم مذهبی می‌تواند راه‌گشای حل این موضوع باشد؛ چـرا که حرکت در جهت جذب گردشگری مذهبی نخست نیازمند درک مفـاهیم و اصـول مـذاهب و احترام به آن‌ها و سپس تلاش در جهت تسهیل ارائه خدمات به زائرین این مکان‌های مقدس در جهت اجرای هر چه آزادانه و راحت‌تر مراسم خاص خود است. این امر هم از جنبه‌های اقتصادی جذب جهانگرد و هم از لحاظ اثرات تبلیغی و بازتاب گسترده بین‌المللـی مـی‌توانـد نتـایج بسـیار

مثبتی برای کشور میزبان در بر داشته باشد و در ادامه ، زمینه را برای شکل‌گیری انواع مختلـف جهانگردی فراهم سازد.

٤- مشهد و گردشگری مذهبـی

تـاریخچـه‌ی شهـر مشهد

از روزی که هسته‌ی شهر مشهد در سال ۲۰۳ ه.ق با شهادت و دفن هشتمین امـام شـیعیان حضرت علی‌ابن‌موسی الرضا (ع) در سناباد نوغان شکل گرفت، تاریخ پر نشیب و فراز۱۲۰۰ساله این شهر آغاز شد. بررسی سوابق تاریخی این منطقه قبل از سال ۲۰۳ هجری قمری یا اشاره به جزئیات رویدادهای پس از آن، در این مقال نمی‌گنجد. پـس از شـهادت امـام رضـا (ع) در سـال ۲۰۳ه.ق پیکر مطهر حضرت در سناباد از توابع نوغان توس در خانه‌ی حمید بن قحطبه طـایی و در آرامگاه هارون الرشید دفن شد.

کاخ حمید بن قحطبه که به روایت‌های مختلف قبل و یا به هنگام مرگ هارون‌الرشید ساخته شده بود، پس از دفن پیکر امام رضا (ع) مورد توجه شیعیان و دوسـتداران آن امـام همـام قـرار گرفت و به‌تدریج نه تنها به عنوان زیارتگاه بلکه به‌عنوان یک شهر رو به آبادانی نهاد. در اواخـر قرن سوم ه.ق با انقراض سلسله صفاری و روی کار آمدن امـرای سـامانی، مشهدالرضـا کـه در حکومت‌های طاهریان و صفاریان مورد توجه نبود، رونق گرفت. دراین دوره، نه تنها جلـوگیری و مزاحمتی برای شیعیـان مهاجر و مجاور مرقد مطهر امـام رضا (ع) وجود نداشـت، بلکـه حکـام توس توجهی خاص به مشهدالرضا داشتند.

در قرن چهارم، آهنگ رشد و توسعه مکان‌های اطراف مرقـد مطهـر امـام رضـا (ع) سـرعت چشمگیری داشت .برای نخستین بار نام مشهد در نوشته‌های اصطخری جغرافی‌نویس معـروف به چشم می‌خورد. توصیفی که ابن حوقل از مشهدالرضا در سال ۳۶۷ه.ق بـه دسـت مـی‌دهـد، نشانگر توسعه‌ی روضه مقدس رضوی و افزایش مکان‌های اطـراف مرقـد مطهـر اسـت و ایـن حکایت از آن دارد که جمعیت ساکنان و زوار نسبت به گذشته بیشتر بوده است.

در دوران حکمرانی آل بویه که بر غرب ایـران تسـلط داشـتند، مشـهد کـه تحـت حکومـت سامانیان بود، به دلیل شیعی بودن مذهب آل بویه که باعث تقویت این مذهب در ایران و عراق شد، مورد توجه قرار گرفت و اشتیاق شیعیان به زیارت مرقد مطهر حضرت رضا (ع) و احداث بنا

و تعمیرات و تزئینات حرم مطهر توسط آل بویه بر رونق این شهر افزود. در عهـد سلسـله‌هـای غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی، مغول و سربداران، اگرچـه مشـهد دسـتخوش تاخـت و تازهـا و غارت و تخریب بود، اما موقعیت خود را حفظ نمود و به طورکلی سلاطین این سلسله‌ها اقداماتی در جهت عمران و آبادی مشهد انجام می‌دادند. برای نمونه، اگر مشهدالرضـا توسـط سـبکتکین غزنوی تخریب شد، فرزندش سلطان محمود در مرمت و تعمیر خرابی‌ها کوشید و یا خرابی‌هـای مشهد در تهاجم مغول توسط سلطان محمد خدابنده جبران شد و او به عنوان اولین شیعه مغول با رسمیت بخشیدن به مذهب شیعه، نسبت به تعمیر حرم مطهـر و عمـران و توسـعه‌ی مشـهد کوشش فراوانی کرد. موقعیت مشهد در زمان سربداران در حدی بود که شیخ حسن جوری ایـن شهر را پایتخت خود قرار داد. مشهد از نظر وسعت و جمعیت در این زمـان در ردیـف شـهرهای بزرگ خراسان مانند سبزوارو، نیشابور و ابیورد و خبوشان قرار گرفت.

روی کار آمدن سلسله‌ی تیموریان نقطه‌ی عطفی در تاریخ شهر مشهد بود. توجه پادشـاهان این سلسله به مشهد، به‌ویژه در عمران حرم مطهـر و بنـای مسـاجد و مدارسـی، ماننـد مسـجد گوهرشاد توسط همسر شاهرخ میرزا ویا توجه میرزا بایسنقر به مشهد ، این شهر را بـه پایتخـت مذهبی تیموریان تبدیل کرد. می‌توان گفت به دلیل تلاش‌های این سلسله و از طرفی مهـاجرت ساکنان شهر توس به مشهد، چهره‌ی کنونی این شهر از همان زمان شکل گرفت؛ زیرا وسعت و جمعیت آن به حدی رسید که از نظر تشکیلات و سازمان‌های اداری و حکـومتی ماننـد نظمیـه، قضا، خدمات شهری دارای حاکم، اداره نظمیه، داروغه، قاضی و ... بود.

رونق مشهد در دوره‌های بعد ادامه پیدا کرد. اگرچه در ابتدای عهد صفوی، خسارات زیادی در اثر تهاجم ازبک‌ها در چند نوبت به شهر وارد شد و عده زیادی از ساکنان آن قتل عام شدند، اما خسارات وارده به زودی جبران گردید. اگر بین عوامل مختلفی که در اعتلای مشهد در طول تاریخش مؤثر بوده‌اند تنها از دو عامل نام ببریم، بی‌گمان باید به قداست و احترام مرقد مطهر امام رضا (ع) و موقعیت جغرافیایی مشهد اشاره کنیم.

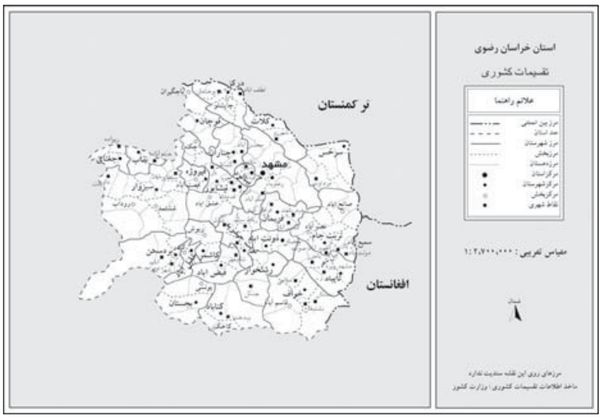
شهر مشهد در حال حاضر به عنوان مرکز شهرستان مشهد و استان خراسان رضـوی، دارای حدود ۲۷۰ کیلومتر مربع محدوده‌ی خدماتی است. جمعیت آن بر اساس سرشماری عمومی سـال ۱۳۸۵ بالغ بر۲/۴۲۷/۳۱۶ نفر بوده است.

در مجموع، مشهد یکی از پرجاذبه‌ترین مناطق ایران و مشتمل بر حرم مطهر حضرت رضا (ع) است. این شهر مهم‌ترین قطب گردشگری مذهبی – فرهنگی ایران به شمار می رود. این کلان‌شهر دارای حوزه‌ی نفوذ بین‌المللی است و به دلیل همجواری با کشورهای مسلمان، بزرگ- ترین مرکز جذب گردشگران مذهبی و مهاجران در نیمه‌ی شرقی و شمال رقی ایران محسوب می‌شود. از طرف دیگر، به دلیل شناخته شدن مشهد به عنوان دومین کلان‌شهر مذهبی جهان از سوی مرکز متروپلیس جهانی، کانون توجه مسلمانان شیعه و سنی در گوشه و کنار جهان است.

نقشه شماره ۱: تقسیمات استانی کشور ج.ا.ایران در تابستان ۱۳۸۹

شماره ۲: تقسیمات کشوری استان خراسان رضوی در مردادماه ۱۳۸۹

۵- جـاذبه‌های تاریخی - مذهبی شهر مشهد

مهم‌ترین مکان مذهبی شهر مشهد که مهم‌ترین مکان مذهبی ایران نیز است، حرم امامرضا (ع)است.برآورد می‌شود سالانه حدود ۲۰ تا ۲۵ میلیون نفر به زیارت این حرم شرفیاب می‌شوند. از دیگر مسجدها، حسینیه‌ها و امامزاده‌هایی که از جمله مکان‌های مذهبی هستند و زیارت‌کنندگان فراوانی دارند، می‌توان به مسجد جامع گوهرشاد واقع در محدوده‌ی حرم رضوی، مسجد هفتاد و دوتن، مسجد و حسینیه کرامت، **آستان متبرکه امام‌زادگان سیدناصر و سیدیاسر (علیهم‌االسلام)،** امامزاده یحیی بن زید بن علی بن الحسین (میامی)، آرامگاه خواجه اباصلت، آرامگاه خواجه مراد، **بقعه ابوزید ربیع بن خثیم اسدی (خواجه ربیع)،** آرامگاه پیر پالاندوز، آرامگاه شیخ نخودکی، **آرامگاه امام‌زاده اسماعیل، مزار سید عبد الله الاسحاقی، آرامگاه هرثمه بن اعین، بقعه متبرکه خواجه شیخ محمد زمان،** گنبد خشتی وگنبد سبز اشاره‌کرد.

۱-۵- مجموعه‌هـای مذهبی (آرامگـاهی زیارتی)

مجموعه هـای آرامگـاهی آستان قدس‌رضوی: این مجموعه که در مرکـز مشـهد مقـدس واقع شده، یکی از باشکوه‌ترین و وسیع‌ترین مجموعه‌های آرامگاهی جهان اسلام است کـه طـی قرن‌های متمادی حول مزار حضرت علی‌بن موسی‌الرضا (ع) شکل گرفته و آثار تاریخی و هنـری ارزشمندی از روزگاران مختلف را در بر دارد. نخستین مسجد جامع شهر مشهد یعنی گوهرشاد، در سمت قبله حرم مطهر برپا شده است. در دوره‌ی نادرشـاه افشـار، ایـوان طـلای صـحن عتیـق و مناره‌ی بالای آن تعمیر و طلاکاری گردید. همچنین بنای مناره ی ایوان شـمالی و تـذهیب آن و سنگاب مرمر یکپارچه سقاخانه اسماعیل طلایی در صحن عتیـق مربـوط بـه همـین دوره اسـت. آستان قدس رضوی دارای پـنج صـحن عتیـق (انقـلاب)، جدیـد (آزادی)، امـام خمینـی (مـوزه)، جمهوری اسلامی و قدس است.

- حـرم:

بنایی چهارگوش به طول ۱۰.۹ و عرض ۱۰.۴ متر است که در هر طـرف آن صـفه‌هـایی بـه دهانه‌ی سه متر قرار دارد که از آن‌ها به حرم وارد یا از آن خارج می شود. بنای اصلی این حرم به بقعه‌ی هارون الرشید مربوط است. از آن جا که مرقد امام رضا(ع) در وسـط حـرم قـرار نداشـت و

طواف بر ضریح آن مشکل بود، در سال ۱۳۴۳ه.ش بدون آن‌که لطمه‌ای بـر اسـتواری گنبـد وارد آید، با برپایی یک طاق بزرگ و ایجاد دو پایه اقدام به برداشتن دیوار میان حرم و مسـجد بالاسـر گردید. ازاره حرم به ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر با سنگ مرمر و بالای آن تا ارتفاع ۲ متری با کاشی‌های نفیسی از دوره‌ی سلجوقی پوشیده شده که بر اغلب آن ها آیات و احادیث و برخی دیگرنقش‌های اسلیمی برجسته دیده می‌شود. از جمله آثار ارزشمند داخل حرم سه محراب باشکوه مربوط به قرن هفتم هجری است که بر روی دو محراب کتیبه‌هایی به خط کوفی و بر سومی کتیبه‌هایی به خط کوفی و ثلث به رنگ لاجوردی مشتمل بر آیات و احادیث نوشته شده است.

- مصلای مشهـد:

این بنا در قسمت شرقی مشهد واقع شده و تاریخ ساخت آن سال ۱۰۸۷ه.ق است. این بنا از یک ایوان بلند، دو رواق در دو طرف آن، یک گنبـد آجـری و تزئینـات کاشـی‌کـاری، معـرق و مقرنس‌کاری‌های گچی تشکیل یافته است.

- مسجد گـوهرشاد:

این مسجد که در جنوب حرم مطهر قرار گرفته ، درسال ۸۲۱ هـ. ق توسط گوهرشاد زوجه-ی شاهرخ تیموری و به دست استاد قوام‌الدین شیرازی ساخته شده است. این مسجد بـه سـبب دارا بودن تزئینات غنی کاشی‌کاری و کتیبه‌ای ،از موقعیت ممتازی در مجموعه برخـوردار اسـت. این مسجد یک‌بار در دوره‌ی صفوی در سال ۱۰۵۲ه ق، و بار دیگر در دوره ی قاجاریه به سـال ۱۲۷۶ه.ق تعمیر و تزئین شده است.

۲-۵- بنـاهای تاریخی

- کـاخ خورشید:

در نیمه‌ی دوم قرن دوازدهم هجری ساخته شده و از آثار دوره‌ی نادرشاه افشار است.

- آرامگـاه فردوسی:

ساختمان بنای فعلی آرامگاه در مهرماه ۱۳۱۳ه.ش پایان یافته است.

- آرامگـاه شیخ طبرسی:

در ابتدای خیابان طبرسی مشهد قرارگرفته است.

- آرامگـاه خواجه اباصلت:

این آرامگاه در ۱۲ کیلومتری جنوب شرقی مشهد واقع است.

- آرامگـاه نادر:

ساخت بنای جدید در سال ۱۳۳۶ ه.ش آغاز شد و در سال ۱۳۴۰ه.ش خاتمه یافـت. آرامگـاه سرهنگ محمدتقی خان پسیان هم در باغچه شمالی باغ آرامگاه نادر قرار دارد.

- آرامگـاه امام محمد غزالی:

این بنا که به مقبره‌ی هارون‌الرشید، نقاره‌خانه زندان هارون و مسجد نیـز معـروف اسـت، در کنار جاده‌ی مشهد به توس بنا گردیده است. بنای مزبور شباهت زیادی به آرامگاه سنجر در مرو دارد. به نظر می‌رسد این بنا در سال ۷۲۰ ه.ق به یادبود امام محمد غزالی ساخته شده است.

- آرامگـاه خواجه مراد راوی:

این آرامگاه در ۱۲ کیلومتری جنوب شرقی مشهد قراردارد. گنبد بقعه هرمی پنج‌ضلعی اسـت که از شیروانیی به رنگ سبز برپا شده است.

- مدرسه نـواب:

این مدرسه در خیابان علیای مشهد واقع شده است و به دوره‌ی شاه سلیمان صفوی مربـوط می‌شود. در مجموع، پیشینه‌ی بیشتر آثار تاریخی مشهد به قرن ۸ هجری مـی‌رسـد. کـه بـه جـز موارد یاد شده می‌توان به اطراف مشهد، به خصوص شاندیز و طرقبه، کوه‌سنگی، پـارک جنگلـی وکیل‌آباد و بوستان ملت اشاره کرد که مورد توجه گردشگران هستند. به غیر از مراکز فرهنگـی و مذهبی فوق، مراکز تجاری زیر نیز علاوه بر جذب گردشگران، در تحول اقتصادی این شهر نقش مهمی به عهده دارند.

- بـازار رضا:

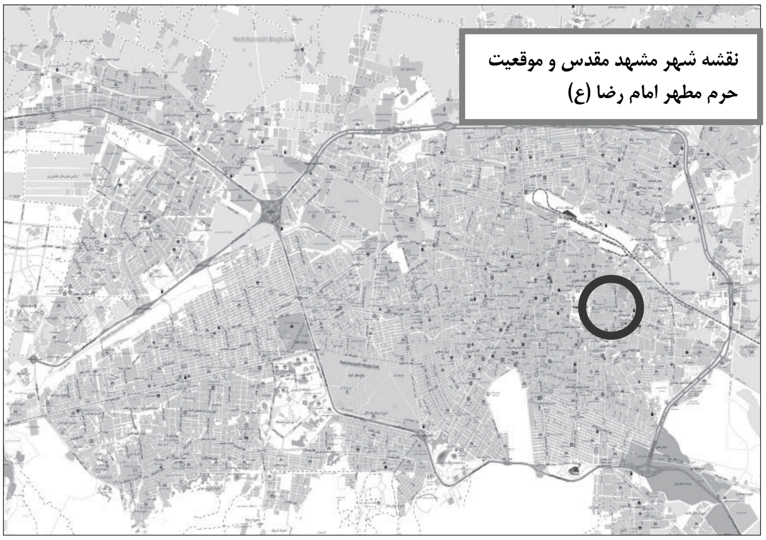
بازار رضا (ع) بزرگترین مرکز خرید مسافران، زائران وگردشگران در شهر مشهد است. در ایـن بازار، انـواع سـوغات مشـهد از قبیـل بـازار رضـا (ع) بزرگتـرین مرکـز خریـد مسـافران، زائـران وگردشگران در شهر مشهد است. در این بازار، انـواع سـوغات مشـهد از قبیـل فیـروزه، انگشـتر، طلاجات، زعفران، نبات، پوستین، مهر و سجاده، تسبیح و لباس و غیره به فروش می‌رسـد. ایـن بازار در فضایی به طول ۸۰۰ متر و عـرض ۳۰ متـر سـاخته شـده اسـت و در مجمـوع ۷۲ هـزار مترمربع زیربنا دارد. از این مجموعه ۴۳ هزار مترمربع در بازار رضا و ۲۹ هـزار مترمربـع دیگـر در سراهای تجاری میدان ۱۷ شهریور واقع شده است.

- مجتمع تجــاری زیست خاور:

مجتمع زیست‌خاور در زمینی به مساحت ۱۰ هزار مترمربع بنا گردیده است. این ساختمان یکی از بزرگ‌ترین ساختمان‌های تجاری و مسکونی ایران است. معماری، گچ‌کـاری و هنـر ایرانـی در زوایای مختلف این بنا به شکلی زیبا و قابل تحسین به کار رفته و با توجه به موقعیـت مکـانی، از چهار گوشه شهر مشهد قابل دیدن است. مجتمع زیست خاور با داشتن ۷۰۰ واحد تجاری در چهار طبقه و پارکینگ با ظرفیت ۲۵۰ خـودرو در چهـار طبقـه از مـدرن‌تـرین تجهیـزات سرمایشـی و گرمایشی و سیستم تصفیه و دفع فاضلاب استفاده می‌کند که در خاورمیانه کم‌نظیر است.

- مجتمع تجــاری گردشگری الماس شرق:

این مجتمع به عنوان یکی از عناصر جذاب گردشگری در شهر زیارتی مشـهد (زیـر مجموعـه طرح عظیم منطقه نمونه گردشگری سپاد) با مساحت حدود ۲۵,۰۰۰ متر مربع در سه ضلع خیابان بلوار خیام شمالی واقع شده است. این مرکز تفریحی تجاری با وجود نوپایی توانسته است آوازه و شهرتی درمیان بازارهای ایران کسب کند.

عکس هوایی حرم مطهر امام رضا (ع) و
بخش هایی از مناطق همجوار آن

حرم مطهر ثامن‌الحجج،
حضرت امام رضا (ع)

٦- گردشگری مذهبـی و تحول اقتصـادی آن در شهر مشهد مقدس

وجود مرقد مطهر آقا علی‌ابن موسی‌الرضا (ع) بزرگ‌ترین انگیزه سفر به استان خراسان رضوی است. وجود بارگاه روحانی و ملکوتی رضوی باعث شده هرساله میلیون‌ها نفـر از داخـل و صـدها هزار نفر از خارج از کشور به این استان و شهر مقدس مشهد سفر کنند.

آمارهای مختلفی از ورود زائران و گردشگران به این استان وجود دارد که از ۱۵ تا ۲۰ میلیون و حتی ۲۵ تا ۳۰ میلیون نفر در نوسان بوده است. ارائه آمارهای بسیار گوناگون از جانب مسئولان و مدیران سازمان‌های مختلف شهر مشهد یک نکته‌ی اساسی را روشن مـی‌کنـد ایـن کـه یـک محاسبه قابل قبول و مورد پذیرش همگان در خصوص تعداد زائران حرم مطهـر رضـوی و شـهر مقدس مشهد وجود ندارد و یا اگر تاکنون این محاسبه صورت گرفته، قابل استناد نبوده است.

از سوی دیگر ،۱۰ درصد از کل بناها و بقعه‌های متبرکه کشورکه تعداد آن‌هـا حـدود ۶۰۰۰ است ، در خراسان رضوی قرار دارد. وجود ۵۰ درصد از کل مراکز اقامتی گویای اهمیت استان در زمینه‌ی گردشگری مذهبی است. مشهد بـه عنـوان یـک منطقـه نمونـه بازاریـابی و بازارسـازی گردشگری در کشور مـی‌توانـد پرچمـدار بسـیاری از فعالیـت‌هـا و سـرمایه‌گـذاری‌هـا در بخـش گردشگری مذهبی باشد.

به طورکلی، زیارت، گردش و دیدار، مسافرت به سایر مناطق، تجارت و خرید شـغلی، مراجعـه به ادارات و معالجه به ترتیب انگیزه‌ی گردشگران واردشده به مشهد را شامل مـی‌شـود. البتـه در این میان، نسبت سفرهای زیارتی مسافران خراسانی بسیار کمتر از سایر مسـافران اسـت. در ایـن نوع مسافرت‌ها خرید و استفاده از خدمات اولویت اصلی را دارند. متوسط اقامت گروه‌های مختلف گردشگر وارد شده به مشهد ۶.۷ شبانه‌روز است. افرادی که به قصد زیارت وارد مشهد مـی‌شـوند، اقامت طولانی‌تری نسبت به سایر مسافران دارند. هزینه‌های حذف‌شده توسط مسافران، بیشترین ارزش افزوده را به بخش خدماتی – تجاری مشهد تزریق می‌کند.

بیش از ۶۵ درصد خریدها در بازار رضا و اطراف حرم صورت می‌گیرد کـه بـه ترتیـب شـامل زعفران، زرشک، پوشاک، جانماز و مُهر، اسباب‌بازی، نبات، نخود و کشمش می‌شود. تعداد زیـادی کارگاه‌های خاص تولیدات کالاهای مورد نیاز زائران در مشهد وجود دارد که سوغاتی‌های مشـهد از جمله زعفران، زیره، خشکبار، نبات، مهر و تسبیح و دیگر محصولات را بسـته‌بنـدی نمـوده، در معرض فروش قرار می‌دهند.

ترکیب اشتغال در بخش‌های مختلف اقتصادی شهر مشهد نشان می‌دهد کـه درسـه دهـه‌ی اخیر، به‌تدریج از سهم بخش‌های کشاورزی و صنعت و معـدن در سـاختار اشـتغال شـهر مشـهد کاسته و به سهم بخش خـدمات افـزوده شـده اسـت. بـدون‌شـک، یکـی از ابعـاد مهـم فعالیـت گردشگری در شهر مشهد آثار اقتصادی آن است. این اثرگذاری از دو جنبه قابل بررسی است:

الف) اثراتی که بر رشد درآمد و ایجاد اشتغال، به صورت مستقیم و غیر مستقیم دارد؛

ب) هزینه‌هایی که بابت افزایش تقاضا برای تأسیسات، تسهیلات و خدمات بر ساکنان و مدیریت شهری تحمیل می‌شود.

اگرچه بخشی از این هزینه‌ها از محل درآمد حاصل از فعالیت گردشگری و به صورت مالیـات و عوارض تأمین می‌شود، اما بخش عمده این هزینه‌ها از منابع درآمدی شهر تأمین می‌شـود. بـه طورکلی، آثار اقتصادی فعالیت زیارت و گردشگری در شهر مشهد را در دو محور اصلی و فرعی و به شکل زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

محورهای اصلی شامل: درآمدزایی و منابع حاصل از اشتغال‌زایـی (مسـتقیم و غیـرمسـتقیم). محورهای فرعی شامل: حفظ آثار باستانی و یادمان‌های تاریخی و جاذبه‌های طبیعـی بـه عنـوان منابع درآمدزا، توسعه‌ی صنایع دستی و سنتی و احیای صنایع متروک‌شده قدیمی.

الف) نقش درآمدزایی: مبالغی که گردشگران وارد شده به شهر مشهد بابـت محـل اقامـت، تأمین مایحتاج، حمل و نقل، خرید سوغات و ... هزینـه مـی‌کننـد، افـزایش درآمـد گـروه‌هـای مختلف شهری را موجب می‌شود که بی‌شک بر پویایی و تحرک اقتصاد این شهر نیز اثـر تعیـین-کننده‌ای دارد. برطبق برآوردهای انجام‌شده متوسط هزینه روزانه یـک زائـر و گردشـگر در شـهر مشهد در سال ۱۳۷۹ حدود ۱۷۰۰۰ ریال بوده است. با احتساب متوسط مدت اقامـت (۵/۶ روز) و تعداد زایران وارد شده به مشهد در این سال (حدود ۱۷ میلیون نفر)، کل هزینه‌هـای صـرف شـده توسط گردشگران بالغ بر ۱۸۷۸ میلیارد ریال می‌شود که به منابع درآمدی شهر افزوده شده است.

با توجه به نرخ تورم و افزایش قیمت‌ها، اگر در حال حاضر متوسط هزینه‌ی روزانه یک زائـر و گردشگر ۶ برابر شده باشد، کل هزینه‌های صرف شده توسط گردشگران در شهر بـه بـیش از ۱۱ هزار میلیارد بالغ می‌شود .(اهمیت این رقم زمانی آشکار می‌شود که توجه شود کل مالیـات هـای وصولی مستقیم شهر مشهد در سال ۱۳۷۸ حدود ۳۸۲ میلیارد ریال بوده است)

ب) نقش اشتغال‌زایی: از دیگر آثار اقتصادی فعالیت گردشگری مشهد بعد اشـتغال‌زایـی آن است. جنبه‌ی اشتغال‌زایی بخش گردشگری دارای دو بعد اشتغال‌زایی مستقیم و غیرمستقیم است.

مشاغل متعدد و گوناگونی در ارتباط با بخش گردشگری شهر پدید آمده و متناسب با رشد جمعیت زائر وگردشگر افزایش پیدا کرده است. کارکنان هتـل‌هـا و امـاکن اقـامتی، راهنمایـان، کارکنـان آژانس های مسافرتی و ... از جمله مشاغلی است که مستقیماً با این فعالیت ارتباط دارد. اگرچـه اطلاع دقیقی از تعداد مشاغل مستقیم مرتبط با فعالیت گردشگری در دسترس نیسـت، امـا بـا در نظر گرفتن برخی استانداردها می‌توان به تعداد این مشاغل دسـت یافـت. معمـولاً بـرای هـر ۱۰ تخت ۲ شغل مستقیم و برای هر ۱۰ صندلی در واحدهای پذیرایی یـک شـغل مسـتقیم در نظـر گرفته می‌شود. با در نظر گرفتن تعداد تخت هتل‌ها و مهمان‌پذیرها (جمعاً۴۲/۲۹۸ تخت، البتـه در سال ۱۳۷۹) ملاحظه می‌شود که حدود ۸۵۰۰ شغل صرفاً در ارتباط مستقیم با مراکز اقامتی بـه وجود آمده است.

در خصوص فرصت‌های شغلی غیرمستقیم به‌وجود آمده ناشی از فعالیـت گردشـگری مشـهد، اگرچه اطلاع مستندی وجود ندارد، ولی بر طبق استانداردهای موجود معمولاً به ازای هر ۱۰۰ نفر گردشگر یک شغل غیر مستقیم به‌وجود می‌آید. به این ترتیـب، مـی‌تـوان گفـت حـدود ۱۷۰۰۰۰ فرصت شغلی موجود در شهر که عمدتاً در ارتباط با مؤسسات وابسته، فعالیت ساخت و سـاز هتـل ها و مراکز اقامتی و پذیرایی، صنایع دستی، مراکز تفریح و ...است، به طور غیرمستقیم بـه ایـن فعالیت باز می‌گردد.

به‌طورکلی، با فرض ثابت ماندن ضریب زیارت در مناطق شهری و روستایی خراسان و تغییـر اندکی در نسبت سفر در سایر استان‌ها، در سال ۱۳۹۵، حدود ۲۵ میلیون مسافر بـه مشـهد وارد خواهند شد که نیمی از آن‌ها از داخل استان و نیم دیگر از خارج آن عازم مشهد می‌شوند. بـرآورد می‌شود به‌طورکلی تسهیلات مورد نیاز در تابستان سال ۱۳۹۵ حدود ۳ برابـر امکانـات موجـود در سال ۱۳۶۵ خواهد بود.

از جمله مسائلی که باعث افزایش مسافران هتل‌ها و مسافرخانه ها شده، می‌توان به افـزایش چشمگیر مسافران شهری و توسعه و رشد شهرنشینی و محدود شدن خانواده هـا بـه هسـته‌هـای هرچه کوچک‌تر اشاره کرد. با توجه به ارتقاء سطح آگاهی‌ها، اقامت در منـزل بسـتگان بـه‌تـدریج کاهش خواهد یافت، زیرا کوچک‌تر شدن محیط خانه و مشغله‌های زیاد خانواده‌هـا، اجـازه اقامـت طولانی‌مدت را به مسافران و زائران نخواهد داد، از این جهت، نیاز بـه هتـل هـا و مسـافرخانه و استفاده از امکانات شهری و عمومی افزایش خواهد یافت.

۷- نتیجه‌گیـری

طی سه دهه‌ی گذشته، به‌تدریج بخش خدمات بیشترین جمعیت نیروی کار را در شهر مشـهد به خود اختصاص داده است. این روند به طور حتم در ارتباط بـا گردشـگران و زائـران ورودی بـه شهر مشهد است که با معدل‌گیری از ارقام متفاوتی که از تعداد آن‌ها در منابع مختلف آورده شـده است، به رقم ۲۰ میلیون نفر می‌رسیم. افزایش چشـمگیر تعـداد هتـل‌هـا، مهمـان‌پـذیرها، هتـل آپارتمان‌ها، رستوران‌ها، مراکزتجاری و مراکز خریـد کـالا، مراکـز تفریحـی، ورزشـی و رفـاهی و توسعه صنایع خدماتی ساختار شهر مشهد را به‌ویژه در بُعد اقتصادی طی ایـن سـه دهـه متحـول ساخته است.

در چشم‌انداز سال ۱۴۲۰ه.ش، پیش‌بینی شده است که ۲۰ میلیون گردشـگر خـارجی از نقـاط مختلف کشور دیدن می‌کنند. که در حال حاضر، تنها به ۱۰ درصد این رقم دست یافته‌ایـم. ده‌هـا میلیون مسلمان شیعه در کشورهای هند، پاکستان، عراق، لبنـان، بحـرین، کویـت، عربسـتان و... وجود دارد که اگر در هر سال فقط ۳ میلیون نفر آنان وارد کشورمان شوند، رقم بسیار فوق‌العـاده ای است. این در حالی است که طبق آمار سال قبل ، تعداد کل گردشگر خارجی ورودی به کشـور ۱.۲ میلیون نفر بوده است که حدود ۸۰۰ هزار نفـر از آن‌هـا وارد مشـهد شـده‌انـد. ایـن گـروه از گردشگران برای مدت یک هفته تا ۱۰ روز به ایران می‌آیند و پس از بازدید از شهرهای مشـهد و قم از ایران خارج می‌شوند؛ اما با برنامه‌ریزی مناسب می‌توان این مدت را به ۳ تا ۴ هفته افـزایش داد.

در افق ۲۰ ساله، باید ۱۴ میلیون مسافر از هوا وارد مشهد شوند. معـدل رشـد کشـور در ایـن بخش ۱۳درصد، ولی در خراسان‌رضوی ۴۰درصد بوده‌است. این‌درحالی‌اسـت کـه درحمـل و نقـل جاده‌ای نیز رشد چشمگیری را در خراسان‌رضوی شاهد بوده‌ایم. در حال حاضر، متوسـط تقاضـای سفر با قطار ۹/۵ میلیون نفر است که با این شرایط فقط ۶ میلیون مسافر می‌تواننـد بـا قطـار بـه مشهد مسافرت کنند. حضور ۳ میلیون و ۴۵۰ هزار نفر زائر هنگام تحویل سـال ۸۷ و تعـداد ۲/۵ میلیون زائر در شب شهادت حضرت علی(ع) در حرم مطهر رضـوی و برنامـه‌ریـزی بـرای جـذب حدود ۳ میلیون گردشگر خارجی، اقتصاد این شهر را در سال‌های آینده بـه افـق‌هـای جدیـدتری سوق خواهد داد.

در پایان، به ذکر همین نکته بسنده می‌شود که طبق گفته‌ی شهردار مشهد، ۷۰ درصد اقتصاد مشهد متکی به خدمات گردشگری است که این امر به‌وضوح تأکید بر این نکتـه دارد کـه زائـر و گردشگری مذهبی نخستین موضوع در اقتصاد شهر مشهد و حتی استان خراسان‌رضوی است. بـا این وجود، برای توسعه صنعت گردشگری درمشهد و بهره‌برداری از مزایای اقتصـادی آن، انجـام اقدامات زیر ضرورت دارد:

- افزایش کمی و کیفی مکان‌ها و امکانات تفریحی با توجه به سلیقه‌ی زائران بر حسـب شرایط سنی، ملیت و ....،
- بهینه‌سازی خدمات درمانی، اطلاع‌رسانی و زمینه‌سازی برای دسترسی راحت زایران بـه این خدمات،
- تولید کالاها و خدمات علمی و فرهنگی مرتبط با نیاز زایران خارجی،
- ایجاد وب‌سایتی به زبان‌های مختلف به منظور معرفی همه‌جانبه‌ی شهر مشهد،
- ارسال کتابچه راهنمای شهر مشهد به سازمان های گردشگری کشورهای اطراف،
- اطلاع رسانی و ارائه راهنمایی به زایران خارجی در زمینه‌ی شناسـایی امـاکن تفریحـی داخل وخارج شهر، سازمان های پاسخگو به مشکلات، اماکن تجاری، مراکز بهداشـتی و خدمات درمانی، به شیوه‌ی مکتوب و تهیه نقشه به زبان های خارجی از جملـه زبـان عربی از طریق ایجاد کیوسک‌های اطلاعاتی در ورودی‌ها و مناطق زواری،
- پیش‌بینی نقشه، بروشور و کتابچه‌ی راهنما به زبان‌های خارجی در هتل‌ها، آپارتمان‌هـا و اقامتگاه‌ها و استقرار راهنمایان آموزش‌دیده و مسلط به زبان‌های خارجی و ملبس بـه لباس‌های فرم در اماکن زیارتی، اماکن تفریحی داخل و خارج شهر، خیابان‌ها یا اطراف حرم و اماکن تجاری و آموزش فرهنگ میزبانی به منظور برخـورد مطلـوب بـا زایـران خارجی از سوی کسبه، اصناف، رانندگان تاکسی و اتوبوس،
- تبلیغات در زمینه‌ی قالی، قالیچه و دیگر صنایع دستی مشهد،
- هماهنگی با مدیران کاروان‌ها به منظور اطلاع‌رسـانی صـحیح بـه زایـران و برگـزاری تورهای گردشگری و معرفی صحیح مکان‌ها برای زایران،

- استفاده از تلویزیون شهری که بخشی از سیستم چند رسانه‌ای شهری است برای پیام‌های رسانه‌ای و اطلاع‌رسانی شفاف مردم که می‌تواند راهنمایی کارآمد برای هدایت گردشگران داخلی و بین‌المللی نیز باشد،
- توسعه درخور اماکن اقامتی و پذیرایی اعم از هتل‌ها، مهمان‌پذیرها و رستوران‌ها و ارتقای کیفی تأسیسات رفاهی، تفریحی و ورزشی،
- توسعه مراکز اطلاع‌رسانی وخدمات گردشگری در نقاط مختلف شهر،.
- ایجاد تسهیلات لازم برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی نظیر پرداخت وام‌های بلندمدت با بهره‌کم، واگذاری زمین مناسب با بهای دولتی، تسهیل صدور جواز ساختمانی و حذف تشریفات زاید و دست‌وپاگیر اداری به منظور ایجاد تأسیسات مورد نیاز صنعت گردشگری،
- تضمین امنیت سرمایه و سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری توسط دولت به منظور ایجاد انگیزه و تمایل در بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در این صنعت و نیز صدور اجازه ورود ملزومات و ماشین‌آلات مورد نیاز این صنعت که در داخل امکان تولید ندارند از طریق بخش خصوصی و در نظر گرفتن تخفیف‌های گمرکی و مالیاتی ویژه در این زمینه و
- در نظر گرفتن امکانات به منظور اجرای تورهای یک‌روزه برای بازدید ازمکان‌های دیدنی شهر و نیز نقاط دیدنی اطراف مشهد که شاید خیلی از مسافران از وجود آن‌ها اطلاع چندانی نداشته باشند.

فهرست منابع

استاد حسین، رضا. «صنعت گردشگری و جنبه‌های اقتصادی آن» تازه‌های اقتصاد. ش ۹۰. ۱۳۷۹.
«بررسی صنعت گردشگری در ایران و کشورهای اسلامی»،تهران: وزارت بازرگانی، معاونت برنامه‌ریزی و امور اقتصادی .۱۳۸۸ .
«بررسی عوامل مؤثر بر تمایل به ماندگاری بیشترگردشگران و زائران در شهر مشهد» شهرداری مشـهد، معاونـت برنامـه‌ریـزی و توسعه. ۱۳۸۹ .
بونی فیس، پریسیلا. مدیریت گردشگری فرهنگی، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، مشهد: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی،۱۳۸۰ .
پیل هور، علی‌اصغر. و احمد پوراحمد. «روند رشد و توسعهٔ کلان‌شهرهای کشور مطالعه موردی» (شهر مشهد). پژوهش‌های جغرافیایی. ش ۴۸ . ۱۳۸۳ .
«جاذبه‌های گردشگری در دومین کلان‌شهر مذهبی» ایران زمین. سال ۱۷ .ش ۴۷۰۷. ۴ بهمن۱۳۸۹ .
رضایی، حمیدرضا.« سهم ایران در گردشگری» مجله گردشگری. ش ۸. ۱۳۷۹.
روزنامه دنیای اقتصاد. ش۱۹۰۲. ۱۳۸۸/۷/۱ .
روموری، احمد. «آشنایی با تشکیلات و وظایف شهرداری مشهد و سـازمان‌هـای وابسـته»شـهرداری مشـهد، سـازمان فرهنگـی و تفریحی، ۱۳۸۷ .
زنده‌دل، مجموعه کتاب‌های ایران‌شناسی، راهنمای جهانگردی استان‌ها. انتشارات ایرانیان.
سایت هتلداری شرکت فنی مهندسی هتلداری آسان .۱۳۸۸.
عبدالله زاده، محمود. برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای جهانگردی، سازمان جهانی جهانگردی، تهران.
لی، جان. گردشگری و توسعه در جهان سوم، ترجمه عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری و معصومه سادات صالحی امین، تهران: شـرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۷۸ .
ماهنامه اطلاع‌رسانی، آموزشی و پژوهشی .ش ۲۰ . اسفند۱۳۸۶ .
محلاتی، صلاح‌الدین. درآمدی بر جهانگردی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰ .
مهندسان مشاور گنو. «مطالعات طرح جامع گردشگری استان خراسان»، مشهد: سازمان میراث فرهنگـی و گردشـگری خراسـان. ۱۳۸۱ .
نوبخت، محمدباقر و الهام پیروز. توسعه صنعت گردشـگری در ایـران، موانـع و راه‌کارهـا، تهـران: دانشـگاه آزاد اسـلامی، معاونـت پژوهشی، ۱۳۸۷ .
(موئسسه توسعه گردشگری) © *Copyright* ۲۰۱۰ *Tourismiran-dev.com*

http://www.kho-razavi-tebyan.ir/ImageGallery/htm/bakhshha/khorasan-mashhad